

В. І. КОНОНЕНКО ОМОНІМІЯ ЗАЙМЕННИКІВ

У А. П. Чехова є майстерно написана мініатюра під назвою «Моя «вона». Вже самий заголовок звертає на себе увагу: чому слово «вона» взято в лапки? Мабуть, у ньому закладено те зернятко, з якого виросте новела. Незвичне й поєднання особово-вказівного займенника *вона* з присвійним *моя*. Оповідач говорить, що «вона» народилася раніше за нього. Він не пам'ятає жодного дня в своєму житті, коли б не відчував над собою її влади. «Вона» його скрізь переслідує, не дає працювати, заважає читати, писати. «Вона» розорує його, але розлучитися з нею в героя бракує сил. Ім'я її поетичне... До цього моменту читач переконаний, що йдеться про жінку. І раптом з'ясовується, що зуть «її» — недбайливість, лінощі (російське «лень»).

Займенник — суперечлива за своїм значенням і граматичною природою частина мови. Кожен займенник має велику силу абстрагованості і узагальненості, на що вказував В. І. Ленін: «Це?» Найзагальніше слово» і далі: «Хто це? Я. Всі люди я»¹. І ті ж самі займенники в конкретній життєвій обстановці, в контексті цілком точно й недвозначно вказують на особи і явища навколишнього світу. В цих властивостях займенників потенціально закладена можливість омонімії. І справді. Якщо особово-вказівні займенники в силу своєї загальності легко «замішують» будь-яке ім'я, то, очевидно, створюються умови, за яких ці слова одночасно вказують на різні імена. Омонімія займенника якраз і виникає тоді, коли його відношення з іншими словами стають нечіткими, і він може пов'язуватися не з одним, а з кількома іменами.

Подвійне значення займенників трапляється досить часто, воно порушує ясність думки, виразність слова, заважає спілкуванню і межує з лінгвостилістичною помилкою. В одній із статей О. М. Горького наводиться, наприклад, невдала фраза письменника-початківця: «Батько помер, коли йому було дев'ять років». Із неї можна зробити парадоксальний висновок, що батько помер не тоді, коли героєві було дев'ять років, а коли сам батько був у цьому дитячому віці.

Звичайно, у відредагованому тексті такі стилістичні огріхи зустрічаються не дуже часто. І все-таки рідше в художніх творах, частіше в наукових і публіцистичних статтях окремі речення доводиться перечитувати по кілька разів, щоб з'ясувати, якого іменника стосується вжитий займенник.

Виникненню омонімії сприяють деякі формально-граматичні фактори. Двозначність займенника пов'язана, зокрема, з розташуванням слів у реченні. Чим ближче до імені поставлений займенник, тим більше підстав вважати останній «замінником» першого. І навпаки, значний дистанційний розрив між іменником і займенником послаблює їх семантичну відповідність. Наприклад: «І хоча приплив капіталу великих промислових монополій кіно затримав на деякий час *його* фінансовий занепад, дав можливість вдатися до певних технічних удосконалень (були введені широкоформатний та круговий екрани, кінопанорама та інші нововведення), — водночас *він* посилив деградацію художньої вартості кінострічок» («Вітчизна»). Як стилістична невправність сприймається те, що займенник «його» заміщує іменник «кіно», а займенник «він» — словосполучення «приплив капіталу», яким починається речення.

Чіткості думки часто заважає поєднання кількох займенників однакового категоріального змісту, які, проте, стосуються різних іменників: «...живі та цільні, юні герої ранніх оповідань Андрія Головка здатні непомітно супроводжувати людину на дорогах життя, і, навіть не Думаючи про *них*, вона постійно носитиме в Душі *їхню* людяність і щирість. Сам я, на жаль, прочитав *їх* запізно...» («Вітчизна»), де «про них», «їхню» пов'язано з юними героями, а «їх» — з оповіданнями: пор. також: «Визнання до Олекси Шовкуненка прийшло в стінах училища, вже тоді в газетах писали про *нього*, що *він*, *його* гордість, визначний талант» («Вітчизна»).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 261.

Щоправда, широкий контекст або ситуація мовлення в багатьох випадках дозволяють виявити конкретне значення займенника, усунути смислову омонімію. Займенники залишаються омонімічними лише за формально-граматичними ознаками, що не заважає спілкуванню. Так, займенник «він», із яким найчастіше виникають омонімічні зв'язки, звичайно вказує на найближчу до нього за розташуванням в реченні назву особи або предмета. Але це «заміщення» слів близького контексту відбувається не механічно, а з урахуванням загального змісту, який дозволяє легко перекинути місток від займенника до імені: «Сагайда, передавши бійцеві коня, забрався на воза і швидко заснув. *Він* любив поспати — і при найменшій нагоді не відмовляв собі в цьому» (Гончар). Після власного імені «Сагайда» стоїть ще кілька іменників чоловічого роду — «боєць», «кінь», «віз». Проте читач безпомилково й не вагаючись відносить займенник «він» до прізвища Сагайда. Адже в уривку йдеться в першу чергу про Сагайду. Можна виділити й граматичні засоби, що перешкоджають тут виникненню омонімії. За своєю побудовою початок другого речення збігається з першим: і те, і друге починається з підмета, називний відмінок зближує іменник і займенник. Перше речення закінчується дієсловом «заснув», пов'язаним із іменником «Сагайда». І зразу ж іде займенник «він» і нове дієслово — «любив», теж у формі минулого часу. Таким чином між займенником, іменем і дієсловами обох речень виникають додаткові, «невидимі» формально-семантичні зв'язки. Все це допомагає пов'язати займенник «він» з іменником «Сагайда».

Омонімія займенників, зумовлена їх подвійними формально-смисловими відношеннями, може створюватись у межах одного речення або ширшого контексту, коли відповідні імена знаходяться в інших реченнях. Займенники здатні «заміщувати» не лише попередні, але й наступні слова, хоч перевага віддається розміщенню займенників за іменами. Лише інколи із спеціальною стилістичною настановою — заінтригувати читача, тимчасово дезорієнтувати його — автори починають художній твір не назвою особи чи явища, а займенником. Відомий вірш І. Франка «Беркут» відкривається рядками:

З укритого гнізда в скалистій десь щілині
З тяжким *він* розмахом рвонувсь під хмари сині...

Ще не раз І. Франко скаже «він», не називаючи хижака, аж поки з'явиться «беркут». Цей засіб виправданий з ідейно-художніх міркувань. Революційно настроєний поет розвінчував не птицю, а «все, що звесь беркут». А слово «він» своєю узагальненістю відповідало цій меті.

У багатьох випадках особові займенники, і в першу чергу *я*, *ти*, *ми*, *ви*, взагалі не вимагають чергування з іменем. Омонімія виникає тут лише за виняткових обставин. В усній мові *я* — це мовець, який називає себе дуже рідко, наприклад, при знайомстві. *Ти* — це співрозмовник, до якого звертаються, отож і його не треба називати. Ім'я вживається з цим займенником як звертання: «Ми живі, змужнілі й досвідчені, а чи живий *ти*, ворожий авіаторе, з залізним хрестом на грудях, ти, який у ту далеку чорну неділю скинув на цю прикордонну будку першу бомбу з свого літака» (Гончар).

Займенник *ви* може означати читача, якому автор пропонує здійснити ту чи іншу дію, одночасно мовби відтворюючи її і сам, тобто автор і читач зливаються тут в одну особу. Це засіб інтимізації мовлення: «Розчудесні місця на річці на Північній Дінці... *Вам* ніколи там не доводилося бувати? Коли не доводилося, — обов'язково побувайте. *Ви* з Харкова робочим поїздом доїдете до Змієва... У Змієві *ви* візьмете човна й попливете за течією Північним Дінцем... А пливти *вам* треба в червні... *Ви* потихеньку пливтимете і милуватиметеся чудесними краєвидами... І скільки *ви* пливтимете, весь час вітатимуть *вас* своїм щебетанням веселі жовтобрюшки, канарейкові трясогузочки, підпадьомкатиме на *вашу* честь перепел і дерчатиме деркач» (Остап Вишня). Весь уривок густо насичений займенниками «ви», «ваш». Хто не, і чи потребує він точної назви? Ні, це кожний, хто йде шляхом, запропонованим гумористом.

Ліричне «я» в поезії має інший характер. Коли поет складає вірш, його «я» цілком

конкретне, це передача особистих переживань, настроїв тощо. Але твір закінчено, і поетове «я» стає голосом кожного. Адже справжній поет говорить від імені народу. І той, хто читає такі рядки, вимовляє їх і від себе:

Щоб жить — ні в кого права не питаюсь.
Щоб жить — я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

(Тичина)

Але в такому вживанні займенник «я» не стає омонімічним. Адже і тоді, коли поет говорить «я» і коли за ним повторить це слово читач, займенник залишається однозначним. Це «я» дорівнює значенню «кожний». Тому ліричне «я» найчастіше не супроводжується передачею ознак людини: її ім'я, соціальні й сімейні зв'язки, професія, зовнішність невідомі. І все-таки в ході розвитку теми «я» обростає подробицями й деталями. Образ ліричного героя частково конкретизується.

Лише інколи розвиток образу досягає максимального вираження: поет називає себе або особу, від імені якої ведеться розповідь. У вірші В. Сосюра «Знов село» ліричне «я» спочатку розкривається через зумовлені часом зміни зовнішності:

Знов село. По блакитному трапу
сходить сонце над маревом нив.
Я в пальті і у фетровій шляпі,
де колись у свитині ходив.
Де колись неповторного літа
одягнув я, смуглявий юнак,
коли став на заводі робити,
не свитину, а теплий піджак.

Поступово розкриваються обставини життя героя, доля його рідних. І ось зустріч із школярами, які вимовляють його ім'я та прізвище: «— Це поет наш, Володька Сосюра!» Ліричне «я» повністю зливається з конкретним образом. Але узагальнення залишається, адже доля поета так схожа на долю багатьох його ровесників.

Часом і займенник третьої особи не супроводжується іменем. Його зміст впливає із широкого контексту, ситуації мовлення.

Кожна строфа цього вірша М. Рильського починається і супроводжується словом «вона», причому в самому тексті на місці займенника жодного разу не вжито імені:

Вона — у кожному повороті
Землі радянської стерня,
Вона — у книзі і в роботі,
В народнім диханні — *вона*.
Вона — єднання поля й міста,
Міцне і світле, як алмаз,
Вона — це зброя наша чиста
І наш ясний дороговказ.

Вона — це думка, *вона* — це дія,
Вона — це засів і жнива,
Вона — це людськості надія,
Твердиня правди світова.
Вона — в нових морів розливах,
В народів дружбі віковій,
Вона — в очах дітей питливих
При карті всесвіту новій.

Якби навіть у заголовку не було винесено слово «Партія», зміст займенника був би цілком зрозумілим. Адже кожний рядок вірша яскраво й переконливо розкриває провідну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві.

В останньому розділі роману А. Головка «Бур'ян» показано, з якою ненавистю ставляться селяни до куркулів, що принесли їм стільки лиха: «І спитав дядько Клим, що за

них чути. Давид розповів, що перед від'їздом заходив до прокурора — розслідування закінчено вже, а це на неділю через тиждень — саме в Щербаківці ярмарок — і суд *їм* буде: виїде сесія губсуду в Щербаківку. — Он-бо як! Оце так новина. Задиркали чоловіки цигарковим папером, «закадили». — Ну, та й цур *їм*, не проти ночі їх згадувати, — сплюнув коваль, — є й, окрім *них*, об чім поговорити». Цікаво, що ніякої конкретної вказівки на те, хто це «вони», ні в попередньому, ні в наступному тексті немає. Але, судячи з реплік, всі зрозуміли, про кого мова. Занадто вже наболіли селянам жорстокість і несправедливість Матюхи та його підручних. Навіть називати їх огидно.

Подвійне значення особово-вказівного займенника нерідко використовується із стилістичною метою. Тонке, на перший погляд непомітне обігрування двозначності займенника простежується в поезії А. Малишка «Катюша». Вірш починається такими рядками:

Я її почув, як в себе в домі,
Де вечірки билися вали.

Значення «її» тут не розкрито. Можна думати, що йдеться про жінку, а можливо, — про пісню. Далі з'ясується, що це — таки пісня:

... Негрів двоє в полі, в Оклахомі,
Нашу рідну пісеньку вели.

Але з наступних рядків видно, що негри не просто співають російську пісню, а прославляють Катюшу. І от вже саме вона, радянська дівчина, стоїть на кручі біля негрів:

Негрів двоє славили Катюшу,
Ту, що Ісаковський написав.
... І тепер стоїть *вона* на кручі,
Бідним неграм серце звеселя...

Наприкінці вірша «вона» — знову пісня:

І *вона* тим двом палила душу,
Піднімала з рабства і оман.

Створити такий виразний художній образ «пісні-дівчини» якраз і допомагає поетові узагальнена функція займенника *вона*.

Надзвичайно «чутливі» щодо семантичних і граматичних зв'язків з іменем відносні займенники *який, котрий, що*. Вони теж частіше вказують на найближчий до них за розташуванням іменник. Якщо ж займенник пояснює ім'я, яке стоїть перед іншим іменем, виникає загроза омонімії. Займенники *який, котрий* можуть стати двозначними, коли обидва іменники мають однакове число, рід (в однині) та відмінок і допускають граматичний зв'язок із займенником. Наприклад: «З такими підлеглими (а їх щороку буде дедалі більше) вже не відбудешся звичним «давай-давай». Вони не змовчать, почувши образливу лайку — надійний і перевірений засіб колишнього НОПу, *який* широко вживали начальники всіх рангів» («Вітчизна»). Тут сполучне слово «який» не одразу пов'язується з іменником «засіб», а може витлумачуватись як заміщення аббревіатури НОП; внаслідок цього фраза змінює своє значення на протилежне: виходить, що в підпорядкованому реченні йдеться не про лайку, а про запровадження НОПу.

Перешкодити подвійному витлумаченню займенників може в таких випадках лише загальний зміст висловлення. В реченні «Коли б могли вони (кайдани) збудить муку і розтворюють рани в серцях людей, *що* мохом поросли» (Леся Українка) «що» не може

стосуватися слова «люди», бо, за образним баченням поетеси, не люди поросли мохом, а їхні серця. Якщо розташовані підряд іменники розходяться за граматичними ознаками і це знаходить вираження у словоформах підпорядкованого речення, то омонімія не розвивається, пор.: «Ось підвода піднялась на пагорб, і ще на хвилину пропливла голова Тимофія і зникла за розлогими деревами шляху, *Що* з розгону втискалися в обвислі передосінні тумани»; «... Варчук чітко бачив обриси, прикмети свого поля, *що* напливали і втікали округлим числом «30» (Стельмах).

Зв'язок відносного займенника з першим із імен сприймається легше, коли друге ім'я виступає в функції неузгодженого означення. Так, у реченнях «Загинув би напевно люд нещасний, якби погасла та маленька іскра любові братньої, *що* поміж: людьми у деяких серцях горіла тихо» (Леся Українка) і «Ми несемо іскру для багаття, *що* взяли у серці Ілліча» (Малишко) сполучне слово — займенник «що» пов'язаний із словом «іскра», підметом у першому випадку і додатком у другому, наступні іменники залежні від нього.

Найбільш «піддатливе» на омонімію незмінне сполучне слово «що», бо воно не може показати своєю формою, до якого саме імені відноситься. І тут у пригоді стає можливість ввести ще один займенник — особово-вказівний, який допомагає передати зв'язки сполучного слова. Наприклад: «Так були встановлені грандіозні масштаби частини Всесвіту, *що її* ми спостерігаємо, — Метагалактики, з'ясовано місце і роль Землі серед цієї безлічі космічних тіл» («Вітчизна») (без займенника «її» сполучне слово «що» можна було б віднести до іменника «Всесвіт», а не «частина»).

Значна семантична місткість займенників вимагає дуже обережного їх вживання. Справа в тому, що омонімію, викликану синтаксичними умовами, мовець помічає рідко. Внаслідок цього виникає розрив у сприйманні змісту між адресантом і адресатом. Контекст, ситуація мовлення далеко не завжди усувають омонімію. В таких випадках краще повторити іменник або вжити його як прикладку до займенника, ніж створити двозначність виразу. Пор., наприклад: «І лікарі виходять з кімнати, тільки окремі роздратовані голоси лунають здалека. *Вони, лікарі*, розгублені, непевні в своїх твердженнях, припущеннях, здогадах, і Гарібальді знову стає гірше» (Іваненко) (без прикладки займенник «вони» можна було б пов'язати з іменником «голоси»). Добре продумане вживання займенників знімає омонімію, усуває двозначність тексту.